

УДК 343.8

Супрун М. О.,

доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри психокорекційної педагогіки Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

Пахомов І. В.,

начальник циклу психолого-педагогічних дисциплін Білоцерківського центру підвищення кваліфікації персоналу ДКВС України

ОСНОВНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНО-ВИХОВНОЇ РОБОТИ ІЗ ЗАСУДЖЕНИМИ В ПЕНІТЕНЦІАРНИХ УСТАНОВАХ УКРАЇНИ

Стаття присвячена основним етапам розвитку соціально-виховної роботи із засудженими в пенітенціарних установах України з Х ст. до наших днів. Проаналізовано історичну роль соціально-виховної роботи в реалізації пенітенціарної функції держави. Визначено, що в умовах реформування пенітенціарної системи України соціально-виховна робота із засудженими відіграє провідну роль у становленні пенітенціарної ідеї. З'ясовано, що історичний досвід соціально-виховної роботи із засудженими може бути використаний при реформуванні пенітенціарної системи України.

Ключові слова: соціально-виховна робота із засудженими; Товариство з нагляду за в'язницями; тюремні комітети.

Статья посвящена основным этапам развития социально-воспитательной работы с осужденными в пенитенциарных учреждениях Украины с X века до наших дней. Проанализирована историческая роль социально-воспитательной работы в реализации пенитенциарной функции государства. Определено, что в нынешних условиях реформирование пенитенциарной системы Украины социально-воспитательная работа с осужденными играет ведущую роль в становлении пенитенциарной идеи. Выяснено, что исторический опыт социально-воспитательной работы с осужденными может быть использован при реформировании современной пенитенциарной системы Украины.

Ключевые слова: социально-воспитательная работа с осужденными; Общество надзора за тюрьмами; тюремные комитеты.

Постановка проблеми. Головна мета кримінального покарання повинна мати виховний зміст, бути спрямована на особистість злочинця,

що полягає в запобіганні вчиненню ним повторних злочинів. З урахуванням цього особливої актуальності набуває соціально-виховна робота в

процесі досягнення виправлення та ресоціалізації засудженого. При проведенні цієї роботи персонал Державної кримінально-виконавчої служби (ДКВС) України може спиратися на багатолітній досвід соціально-виховної роботи в пенітенціарних установах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз спеціальної літератури свідчить про те, що питання історії пенітенціарної системи України цікавили як пенітенціарних практиків, так і науковців. Про це писали вчені-пенітенціаристи Г. О. Радов, І. Г. Богатирьов, О. А. Дука, І. В. Іваньков та інші. Разом із тим на питання історії соціально-виховної роботи із засудженими звернуто недостатньо уваги.

Постановка завдання. Метою роботи є аналіз основних етапів історії соціально-виховної роботи із засудженими в пенітенціарних установах України з Х ст. до наших днів.

Виклад основного матеріалу. Передумови соціально-виховної роботи із засудженими в пенітенціарних установах України почали створюватися ще в Київській Русі після її християнізації. Про це свідчить залучення християнської церкви до духовного піклування про засуджених.

Участь громадськості в соціально-виховній роботі із засудженими в пенітенціарних установах України розпочинається з кінця XVIII сторіччя з процесу відвідування українських в'язниць іноземними пенітенціаристами (У. Кокс, Д. Говард, В. Венінг). У 1781 році українські в'язниці відвідав британський юрист та філантроп Джон Говард. 1789 року він побував у Херсонському тюремному замку.

До XIX ст. соціально-виховна робота із засудженими, хоча й мала

статус благочестивої традиції, але здійснювалася за рахунок особистої ініціативи деяких пастирів та мирян. З початку XIX ст. ця ініціатива отримала державний статус. У 1816 році імператор Олександр I створив Імператорську людинолюбну спілку, до якої входили різні люди, які надавали як духовну, так і матеріальну допомогу засудженим.

У 1817 році до Російської імперії прибув член Англійського тюремного товариства В. Венінг. Він запропонував створити в Російській імперії Тюремне товариство на зразок англійського, на що отримав дозвіл 19 липня 1819 року. Так створено Піклувальне про тюрми товариство. Члени Товариства не мали права керувати тюремною адміністрацією, їх відносини повинні були ґрунтуватися на співпраці. Вони могли відвідувати місця позбавлення волі в будь-який час.

У 1819 році видано Правила для Спілки піклування про в'язниці, згідно з якими головною метою Спілки є «моральне виправлення злочинців на правилах християнського благочестя» (правило 2).

За статутом на Товариство було покладено цілий ряд завдань суто філантропічного характеру, а саме: морального виправлення злочинців та покращення стану місць ув'язнення. Засобами для досягнення поставленої мети мали стати наставляння засуджених у правилах благочинності та добропорядності на релігійних засадах, заняття порядними вправами (включаючи працю і навчання).

Товариству було надано право розвивати тюремно-філантропічну діяльність у якнайширших межах. Спочатку в 1820 році в розпорядження Товариства були передані

кошти від благодійних внесків. Згодом у 1825 році воно отримало у своє розпорядження кошти з міських та земських податків. У 1844 році, відповідно до указу Правлячого Сенату, Тюремний комітет складався з 8 відділень, кожне з них відповідало за окремий напрям, у т. ч. нагляд моральністю арештантів (до його складу входив священик).

До середини XIX ст. Товариство поступово поширило свою діяльність на всю територію України. І хоча регіональні осередки очолювали офіційні особи, їх членами були абсолютно різні представники суспільства: підприємці, письменники, священнослужителі, громадські діячі. Прагнення представників Товариства проводити духовне виховання та навчання засуджених було настільки велике, що його представники стали за власні кошти будувати й облаштовувати в'язничні церкви та школи. Грошове утримання тюремного духовенства і вчителів здійснювалося також за кошти Товариства. Представники Товариства уважно стежили за своєчасним відправленням богослужінь, проведенням занять у школах, забезпеченням духовною та навчальною літературою.

Також було організовано Дамський Комітет Товариства. У в'язницях створювалися початкові школи, у яких викладали священики або миряни. Навчання у в'язниці має на меті не тільки отримання засудженими необхідних знань, а й прищеплення їм християнської віри. Майже кожному засудженому надавалася духовна та навчальна література. Для цього були створені в'язничні бібліотеки при храмах.

Новий статут Товариства піклування про тюрми був затвер-

джений Державною радою у 1851 році. Компетенція органів Товариства охоплювала не лише весь спектр послуг щодо тюремного господарства, а й включала низку суто адміністративних функцій, які в нього були відібрані після організації Головного тюремного управління

Статут про тих, хто тримається під вартою (Звід Законів Т. XIV, 1890 рік), визначав, що виправлення моральності ув'язнених є одним з головних предметів піклування Тюремних комітетів (ст. 226), для цього вони повинні дбати про спорудження церков при тюрмах (ст. 227) [6].

Тюремні комітети розробляли програми духовно-морального розвитку ув'язнених, основою яких були бесіди на духовну тематику. Ці бесіди могли стосуватися предметів не лише релігійних, а й духовних, моральних, історичних. Лектори допускалися до засуджених за поданням Тюремного комітету лише з дозволу єпископа. Зміст бесід записувався в спеціальну книгу.

Але Тюремні комітети стикнулися з великими труднощами в пошуку благонадійних і здатних до викладання осіб, які взяли би працювати з ув'язненими безоплатно або за малу винагороду. Тому вони змушені були обмежитися лише послугами деяких духовних осіб та благочестивих мирян. За умови нестачі коштів для поповнення маленької тюремної бібліотеки творами, цілком придатними для засуджених, Тюремний комітет обмежувався складанням каталогу бібліотеки.

Відомим членом Московського тюремного комітету був лікар Ф. П. Гааз (1780–1853), який усе життя присвятив полегшенню долі засуджених. З його ініціативи відкрито

в'язничну лікарню та школу для дітей засуджених. Він постійно лікував засуджених, на що витратив усі свої статки.

Також вітчизняні пенітенціаристи та духовенство брали активну участь у міжнародних тюремних конгресах, які були не лише з'їздами науковців-теоретиків і філантропів, які обговорювали нові теорії. Здебільшого це були зібрання практиків, у т.ч. духовенства, які доповідали про власний досвід і приймали рішення, яким випала доля стати наріжним каменем майбутньої пенітенціарної науки та практики. Виступаючи експертами з теоретичних висновків і пропозицій, узагальнюючи багатий практичний досвід, вони констатували те, що пройшло випробування життям і було закономірним.

У 1879 році затверджено Закон про організацію Головного тюремного управління. Важливою його функцією була організація тюремного патронату, яка регламентувалася Нормальним Статутом товариств заступництва особам, які звільняються з місць позбавлення волі, складеним інспектором управління М. Ф. Лучинським. Начальник управління одночасно був президентом Товариства піклувального про тюрми.

Значну увагу Головне тюремне управління звертало на виховні установи для неповнолітніх засуджених. Перші такі заклади відкрито в 1870-і роки: це були як ремісницькі притулки (Київський), так і землеробські колонії (Чернігівська і Полтавська). Вони використовували сімейну систему виховання, яка базувалася на особистому авторитеті вихователя.

Реформування Товариства піклувального про тюрми відображено

в Статуті Товариства, затвердженому в 1851 році і суттєво оновленому в 1890 році. Згідно з новим Статутом, Товариство перетворювалося в офіційну установу. Протягом 1856–1887 років Товариство поетапно позбувалося своїх повноважень: спочатку стосовно комунально-побутового забезпечення засуджених, потім – стосовно їх працевикористання. Ці питання взяли на себе тюремні інспекції. Тобто тюремні комітети на початок ХХ сторіччя знову перетворилися на громадські організації філантропічного профілю. З метою забезпечення організаційних засад роботи тюремних комітетів у місцях ув'язнення в їх звіти вводиться спеціальний розділ про релігійне виховання та навчання засуджених. Церква бере на себе функції організації бібліотечної справи в тюрмах та навчання ув'язнених.

Завдання виховного впливу на засуджених визначалися Загальною тюремною інструкцією 1916 року. Згідно зі ст. 244 Інструкції, духовно-моральний вплив на арештантів має на меті формування в них правильних понять про релігію і про загальні громадянські обов'язки, які вимагають відданості Вітчизні та шанування законів і влади.

У першому Циркулярі Головного тюремного управління, надісланому в березні 1917 року на місця, підкреслювалося, що головною метою покарання є виправлення і що для належного виконання цієї мети слід, насамперед, виявляти гуманізм до в'язнів.

На жаль, у 1917 році діяльність церкви та тюремних комітетів у місцях позбавлення волі на державному рівні було припинено. Переважна більшість їх представників самі були

ув'язнені або розстріляні новою владою. Але соціально-виховна робота із засудженими продовжилася на нових засадах.

16 травня 1919 року місія позбавлення волі передано до Тюремно-карального відділу Народного комісаріату юстиції УРСР. Виправно-трудова кодекс УРСР 1925 року в главі 13 узагальнив усі вказівки та рекомендації щодо культурно-просвітницької роботи із засудженими. Згідно зі ст. 137 Кодексу, завдання цієї роботи полягало в «піднятті розумового рівня і політичного розвитку ув'язнених шляхом викладання їм загальноосвітніх і професійних знань, а також ознайомлення з правами та обов'язками громадянина». Кодекс установив обов'язковість відвідування школи всіма малограмотними засудженими віком до 50 років.

Також глава 18 Виправно-трудова кодекс УРСР 1925 року визначала організацію допомоги засудженим, які звільняються з місць позбавлення волі. Згідно зі ст. 117 Кодексу, мета такої допомоги – надання засудженим матеріальної підтримки при поверненні додому, звільненим – на перший час приміщення, харчування, позик, юридичної та медичної допомоги, забезпечення їх працевлаштування.

У виправних установах УРСР 1925 року культурно-просвітницька робота із засудженими розглядалася як важливий засіб їх виправлення та ресоціалізації. Головною її метою була організація корисної зайнятості засуджених та ліквідація безграмотності серед них. За архівними даними, до 1926 року безграмотність серед засуджених у країні була ліквідована на 43 %. У багатьох місцях поз-

бавлення волі працювали, крім шкіл грамоти, загальноосвітні школи 1 та 2-го ступенів, професійно-технічні школи, юридичні гуртки, інститути камерних читців та камерних кореспондентів. Наприклад, у Харківському БПР № 1 виходив бюлетень «Голос виправлення», в Одеському губернському БПР – бюлетень «Голос в'язня». Усього за 1925–1926 роки вийшло 570 газет, які готувалися засудженими під контролем культурно-просвітницької частини виправної установи [2].

Різнопланова культурно-просвітницька робота вимагала постійного і чіткого керівництва, тому виправно-трудова відділ Народного комісаріату внутрішніх справ УРСР циркуляром від 12 листопада 1925 року затвердив інструкцію «Про обов'язки і права вихователя у виправно-трудовах установах». Згідно з вимогами цієї Інструкції за кожним вихователем закріплювалася певна кількість камер чи засуджених. Вихователі вели індивідуальну роботу із засудженими, проводили читання книг і газет, бесіди, давали оцінку ступеня їх виправлення при вирішенні питань зміни умов тримання.

Серед самодіяльних організацій засуджених у місцях позбавлення волі країни виділялися створені в 1925 році товариські суди, які організовувалися та діяли на підставі інструкції виправно-трудова відділу Народного комісаріату внутрішніх справ УРСР «Про товариські суди у виправно-трудовах установах» від 7 липня 1925 року з метою здійснення морально-виховного впливу на засуджених, які вчинили дисциплінарні правопорушення та з метою боротьби з негативними явищами серед засуджених, особливо кримі-

нальними традиціями, а також розвитку в них почуття відповідальності перед колективом.

Таким чином, у 1925–1926 роках виправно-трудова відділом Народного комісаріату внутрішніх справ УРСР, керівництвом місць позбавлення волі проведено суттєві організаційні заходи щодо підвищення рівня культурно-просвітницької роботи, що дозволило їй стати дійовим інструментом ідеологічного впливу на засуджених, активним засобом їх виправлення та перевиховання.

На початку 20-х років ХХ ст. в Україні відбулися певні зміни в пенітенціарній системі, зокрема і створення перших колоній. Так, у 1920 році видатний радянський педагог Антон Семенович Макаренко прийняв пропозицію Полтавського відділу народної освіти організувати й очолити колонію для безпритульних і неповнолітніх правопорушників у селі Ковалівка неподалік Полтави, а в 1921 році цій колонії присвоєно ім'я Максима Горького (у 1925 році в колонії було 140 вихованців – 130 хлопчиків і 10 дівчаток). У 1926 році колонію переведено в село Куряж поблизу Харкова. З жовтня 1927 року А. С. Макаренко керував трудовою дитячою комуну імені Фелікса Дзержинського в передмісті Харкова. У цих закладах він на практиці застосовував розроблену ним педагогічну систему.

У 1932 році побачила світ перша книга А. С. Макаренка «Марш 30-го року», а у 1935 році – «Педагогічна поема». 1 липня 1935 року його призначено на посаду помічника начальника відділу трудових колоній та трудових комун Народного комісаріату внутрішніх справ УРСР – підрозді-

лу, що створений відповідно до наказу Народного комісаріату внутрішніх справ від 7 червня 1935 року «Про організацію роботи щодо ліквідації дитячої безпритульності та безнадглядності». Відділ керував 42 дитячими виправними установами, у тому числі 10 трудовими колоніями та 2 трудовими комунами. У жовтні 1936 року він залишив роботу у відділі та працював консультантом на громадських засадах у колонії в Броварах (поблизу Києва). У 1937 році вийшла його «Книга для батьків», а у 1938 році – книга «Прапори на баштах».

7 квітня 1930 року постановою Ради народних комісарів СРСР затверджено Положення про виправно-трудова табори Державного політичного управління СРСР, яке започаткувало період діяльності Головного управління виправно-трудова таборів.

Водночас велику увагу було звернуто на культурно-просвітницьку роботу й навчання засуджених у виправно-трудова колоніях. У кожній з них обладнувалися клуби, діяли гуртки та секції, демонструвалися кінофільми, видавалися стінгазети, функціонували радіоточки, загальноосвітні школи та професійні курси.

У середині 1931 року Народний комісаріат юстиції УРСР ухвалив рішення про перетворення реформаторіумів у трудові будинки для неповнолітніх засуджених типу фабрично-заводських училищ. За кожним таким закладом закріплювався колектив заводу чи фабрики для надання шефської допомоги та виховного впливу. Так, колектив Київського заводу ім. Артема в липні 1931 року здійснював шефство над Київським

трудоим будинком. Працівники заводу зобов'язувалися допомагати його вихованцям упродовж відбування покарання та після звільнення. Шефом Одеського трудового будинку був Одеський завод верстатобудування ім. Леніна.

У 1954 році відновлено дострокове й умовно-дострокове звільнення засуджених. Інститут заліку робочих днів, що існував до цього, скасували. Постановою Ради Міністрів УРСР 1957 року затверджено Положення про спостережні комісії. Пожвавилася діяльність комісій у справах неповнолітніх при місцевих радах. У 1957 році до штатів виправно-трудоxв колоній увели посади начальників загонів, а з 1958 в них організували загальноосвітні школи і почали створювати професійно-технічні училища. 20 березня 1964 року Президія Верховної Ради СРСР прийняла Указ «Про умовне звільнення з місць позбавлення волі засуджених, що стали на шлях виправлення, для роботи на будівництві підприємств народного господарства».

Новий Виправно-трудоxв кодекс УРСР затверджено 23 грудня 1970 року. 23 березня 1977 року Виправно-трудоxв кодекс України доповнено новим розділом – «Порядок і умови виконання умовного осуду до позбавлення волі й умовного звільнення з місць позбавлення волі з обов'язковим залученням до праці». У січні 2001 року внесено суттєві зміни до цілого ряду статей Виправно-трудоxв кодексу України, які значно покращили умови тримання засуджених. Уведено обов'язкову середню освіту в установах виконання покарань.

Важливим кроком у розвитку кримінально-виконавчої системи

стало прийняття Кримінально-виконавчого кодексу України, який набрав чинності 1 січня 2004 року. У кодексі реалізуються загальноvизнані концептуальні положення про демократизацію, гуманізацію, індивідуалізацію кримінальних покарань з урахуванням сучасних досягнень психології і педагогіки.

18 травня 2016 року згідно з постановою Кабінету Міністрів України «Деякі питання оптимізації діяльності центральних органів виконавчої влади системи юстиції ДКВС України» ДПтС України ліквідовано, завдання і функції з реалізації державної політики у сфері виконання кримінальних покарань та пробації покладено на Міністерство юстиції України.

У 2017 році Кабінетом Міністрів України схвалено Концепцію реформування (розвитку) пенітенціарної системи України, яка визначила основні напрями реформування ДКВС України, у тому числі системи соціально-виховної роботи із засудженими та ув'язненими особами, які тримаються під вартою.

Висновки. Соціально-виховна робота у місцях несвободи витоками сягає періоду утвердження християнської опіки над засудженими в XI ст. Лише у XIX ст. до неї приєдналася громадськість у вигляді Товариства піклування про в'язниці. На жаль, з 1917 року їх діяльність у пенітенціарних установах України припинено. Досвід А. С. Макаренка не набув розвитку. Лише у 1957 році у виправно-трудоxв установах уведено посаду начальника загону, а з 1958 року – організовано загальноосвітні школи і професійно-технічні училища. Соціально-виховну роботу із засудженими закріплено Виправ-

но-трудовим кодексом 1970 року та Кримінально-виконавчим кодексом України 2004 року. Перспективи подальших досліджень полягають у

підвищенні ефективності соціально-виховної роботи із засудженими різних категорій.

Список використаних джерел

1. Богатирьов І. Г., Богунов С. О., Дука О. А., Зінченко С. А., Копотун І. М., Фрейман Г. О. Пенітенціарна система України: історія та сучасність : Видання до 15-ої річниці утворення центрального органу виконавчої влади з питань виконання покарань / за заг. ред. О. В. Лісіцкова. Київ : Державна пенітенціарна служба України, 2013. 268 с.

2. Іваньков І. В. Розвиток норм виправно-трудового кодексу 1925 року у національному законодавстві УРСР (1925–1926 рр.). *Україна між минулим і майбутнім: історико-правові та соціально-економічні аспекти розвитку країни* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Чернігів, 8 червня 2011 року). Чернігів : Видавець Лозовий В. М., 2011. С. 48–54.

3. Особливості духовного виховання засуджених та персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України : навчальний посібник / Білоцерківське училище професійної підготовки персоналу ДКВС України; за заг. ред. М. О. Супруна, 2016. 123 с.

4. Взаємодія персоналу пенітенціарних установ з Українською Православною Церквою у реалізації душпастирської (духовно-просвітницької) роботи : навчальний посібник / Білоцерківське училище професійної підготовки персоналу ДКВС України; за заг. ред. М. О. Супруна, 2016. 129 с.

5. Дело об учреждении Комитета Общества попечительного о тюрьмах. РГИА. 1819. Ф. 1287. Оп. 11. Д. 1858.

6. Коковцов В. Н., Рухлов С. В. Систематический сборник узаконений и распоряжений по тюремной части. Санкт-Петербург, 1894. С. 324–329.

7. Радов Г. О. Пенітенціарна ідея: думки на тему ; вступ. ст. В. Синьов. Київ : МП «Леся», 1997. 211 с.

N. Suprun,

*Doctor of Pedagogical Sciences, Professor,
Professor of the Psycho-Correction Pedagogics
Chair of the National Pedagogical University
named after M. P. Dragomanov*

I. Pahomov,

*Head of the Psychological and Pedagogical
Disciplines Department of the Bila Tserkva
Training Center for the Personnel of the Crimi-
nal-Executive Service of Ukraine*

MAIN STAGES OF DEVELOPMENT OF THE SOCIAL-EDUCATIONAL WORK WITH CONVICTS AT THE PENITENTIARY ESTABLISHMENTS OF UKRAINE

The article is devoted to the main stages of the development of the social-educational work with convicts at the penal establishments of Ukraine from the X

century till now. The historical role of the social-educational work in the implementation of the penitentiary function of the state is analyzed. It is proved that in the current conditions of reforming the penitentiary system of Ukraine, social-educational work with convicts plays the leading role in the formation of the penitentiary idea. It was revealed that the historical experience of the social-educational work with convicts can be used in reforming the modern penitentiary system of Ukraine.

The social-educational work in places of deprivation of liberty reaches the period of the establishment of Christian care of convicts in the XI century. Only in the XIX century the public joined such activities in the form of the Prison Care Society. Unfortunately, in 1917 their activities at the penitentiary establishments of Ukraine were stopped. The relevant experience of A. S. Makarenko was not developed. Only in 1957 the post «Head of detachment» (with the social work elements) was introduced at the correctional labor penal establishments. Since 1958 the secondary and vocational schools were created for inmates. The social-educational work with convicts was envisaged by the Correctional-Labor Code of Ukraine of 1970 and the Criminal-Executive Code of Ukraine of 2004. The prospects for further research are aimed at increasing the effectiveness of the social-educational work with various categories of convicts.

Keywords: *social-educational work with convicts; Prison Care Society; prison committees.*

Надійшла до редакції 12.12.2018